

KS. JÓZEF GRZYWACZEWSKI

Siedlce

TERMINOLOGIA KONTEMPLACJI W DZIEŁACH KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO*

Klemens Aleksandryjski jest autorem, który jako pierwszy na gruncie chrześcijańskim zajął się zagadnieniem kontemplacji¹ i poświęcił mu stosunkowo wiele miejsca w swoich dziełach. W nauce na ten temat i w terminologii sięgał do różnych źródeł, w tym do hellenistycznych². Pojęcia wypracowane przez filozofów i pisarzy starożytnych w sposób oryginalny stosował do przekazywania treści chrześcijańskich³. W terminologii, jaką się posługiwał Klemens pisząc o kontemplacji, można wyróżnić, w najogólniejszym zarysie, jakby dwa działy, mianowicie: określenia słowne i określenia rzeczowe.

* Referat wygłoszony na spotkaniu członków Sekcji Filologicznej w Gnieźnie w dn. 15 września 1988 r.

¹ H. W ó j t o w i c z, *Kontemplacja i działanie u Ojców Kościoła*, „Homo meditans” II (1984), s. 63: „Kontemplacją [...] w ogóle, a kontemplacją doskonałą w szczególności, zajął się jako pierwszy na gruncie chrześcijańskim [...] św. Klemens Aleksandryjski”.

² S. S o j k a, *Przedchrześcijańskie „actio” i „contemplatio” a „vita activa” i „vita contemplativa” u św. Grzegorza Wielkiego*, „Vox Patrum”, 10(1986), s. 19: „Akademia Platónska rozwiązana w 529 roku przez cesarza Justyniana jest dzisiaj uważana obok Krety za jedno z czołowych miejsc życia kontemplacyjnego starożytnych Greków. Ta szkoła kontemplacji, złączona ściśle z kultem religijnym i filozofią, nadała ludzkiemu działaniu znamię etycznego dobra i celowości [...]. Rola starożytnej Stoi polegała według Seneki na przygotowaniu człowieka do kontemplacji”

³ H. W ó j t o w i c z, *Kontemplacja i działanie u Klemensa Aleksandryjskiego*, KDS 79(1981), s. 82: „Pojęcia «theoria» i «praxis», które oznaczają kontemplację i działanie [...] na grunt chrześcijański zostały przeniesione i zastosowane po raz pierwszy, a przy tym oryginalnie, przez Klemensa Aleksandryjskiego [...]”

1. OKREŚLENIA SŁOWNE

Przez określenia słowne będziemy rozumieć poszczególne wyrazy stosowane jako terminy określające kontemplację. Do najczęściej stosowanych terminów w odniesieniu do kontemplacji należy wyraz θεωρία. W dziełach teologa z Aleksandrii występuje on 84 razy⁴. Wyrazem tym, zarówno w formie rzeczownikowej θεωρία, jak i w formie czasownikowej θεωρέω, a także przymiotnikowej θεωρητικός, posługiwali się liczni pisarze starożytni, m.in. Polibiusz, Arystofanes, Tukidydes, Plutarch, Herodot, Aischines, Demostenes, Platon⁵. Znane też były inne formy pochodne tego wyrazu, np. θεώρημος, θεώρησις, θεωρητός, θεωρητήριον.

Rzeczownik θεωρία, podobnie jak wszystkie jego formy pochodne, miał w starożytności wiele znaczeń; wymienimy tylko niektóre: wysyłanie posłów, przyglądanie się sztukom teatralnym, oglądanie, zwiedzanie, rozważanie, spekulacja⁶.

Na terenie filozofii platońskiej oznaczał on mniej więcej treści zbliżone do tych, które kryją się pod pojęciem kontemplacji we współczesnym tego słowa znaczeniu⁷, przy czym, jak zauważył W. Słomka, „ani w języku greckim, ani łacińskim słowo kontemplacja nie było zastrzeżone dla użytku sakralnego”⁸. Klemens Aleksandryjski nawiązując do tradycji platońskich posługiwał się terminem θεωρία i jego formami pochodnymi w nauce o kontemplacji w znaczeniu chrześcijańskim⁹.

Z kręgu platońskiego pochodzi również wyrażenie νοῦσαι τὸν θεόν, przy czym wyrazy νοεῖν oraz νόησις mają tam szersze znaczenie¹⁰,

⁴ J. L e m a i t r e, R. R o q u e s, M. V i l l e r, *La contemplation chez les grecs et autres orientaux chretiens, Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, Paris 1937, t. II, s. 1767.

⁵ I. H. D w o r e c k i j, *Drewniengreczesko-russkij słowar*, Moskwa 1958, t. I, s. 784.

⁶ *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. II, Warszawa 1960, s. 459.

⁷ Por. A. A r n o u, *La contemplation chez les anciens philosophes du monde greco-romain, Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, t. II, s. 1717.

⁸ W. S ł o m k a, *Kontemplacja, działanie, apostolstwo*, „Homo meditans”, II (1984), s. 80.

⁹ L e m a i t r e, R o q u e s, V i l l e r, dz. cyt., s. 1767: „Clément répète avec les philosophes que la θεωρία est la fin de la vie [...] la fin de celui qui vit selon la lois [...] la fin du sage [...]. Mais la θεωρία chez lui prend un aspect nouveau lorsqu'il en fait un des degrés de la vie spirituelle, une des voies pour monter à la perfection, un moyen pour s'approcher de Dieu et pour s'unir avec Lui”

¹⁰ W. V ö l k e r, *Der wahre Gnostiker nach Klemens Alexandrinus*, Berlin 1952, s. 404: „Lesen wir bei Clemens die Wendung νοῦσαι τὸν θεόν so geht auch sie auf eine Platonische Redeweise zurück, nur steht das Wort νοεῖν, νόησις bei Plato in weiterer Bedeutung, die sich erst in den folgenden Jahrhunderten verengt. Weiter stimmen Origenes und Plotin terminologisch mit Clemens überein”

podczas gdy u Klemensa oznaczają szczególnego rodzaju doświadczenie Boga na modlitwie.

Oprócz aparatury pojęciowej wypracowanej przez Platona i stosowanej przez autorów rozwijających jego naukę¹¹ korzystał Aleksandryjczyk z osiągnięć innych kręgów myślowych. I tak w jego dziełach znajdujemy sformułowania pochodzenia stoickiego, np. κατάληψις oraz διάληψις¹². Wyrazy te, wprowadzone do języka teologicznego przez Filona¹³, oznaczają u Klemensa ścisły kontakt z Bogiem, jakby pochwylenie Go i kontemplacyjne zatrzymanie się w Absolucie.

Obok terminów zaczerpniętych z filozofii platońskiej i stoickiej posługiwał się również Klemens sformułowaniami biblijnymi. Do takich należą m.in.: „widzieć Boga” – ὄραν lub χωρεῖν τὸν θεόν (Mt 5, 8; J 6, 46; 1 Kor 9, 1)¹⁴, „poznawać Boga” – γινώσκειν τὸν θεόν (1 Kor 13, 12; 1 J 2, 4; 1 J 4, 13)¹⁵, „znać Boga” – ἐπιγνῶναι τὸν θεόν (1 Kor 13, 12; Mt 11, 27)¹⁶ itp.

W. Völker jest zdania, że wyrażenia typu γινώσκειν τὸν θεόν oraz ἐπιγνῶναι τὸν θεόν są u Klemensa, podobnie jak w dziełach innych autorów ze środowiska aleksandryjskiego, treściowo zbliżone do wyrażenia ὄραν τὸν θεόν, które oznacza kontemplacyjne widzenie Boga¹⁷

Mówiąc o kontemplacyjnym obcowaniu z Bogiem nie wahał się teolog aleksandryjski nawiązać do języka misteryjnego, skąd zapożyczył terminy: ἐποπτεῖα¹⁸, ἐποπτική¹⁹, ἐποπτεύω²⁰. W środowisku greckim

¹¹ V ö l k e r, dz. cyt., s. 603: „Am liebsten stützt er sich jedoch auf Plato, aus dem er mehrere Abschnitte ausschreibt, die für seine Ansicht zu sprechen scheinen”.

¹² Ped. II 1, 3; Ped. I 154, 10; Strom. VI 54, 1; Strom. VII 57, 1; Strom. III 12, 27. V ö l k e r, dz. cyt., s. 404: „Neben dieser aus dem Platonismus stammenden Ausdruckweise stossen wir besonders häufig auf das in der stoischen Wissenschaftslehre so beliebte Wort κατάληψις wofür gelegentlich auch διάληψις eintritt. Wir wundern uns nicht, wenn wir bemerken, dass Clemens hierin bereits in Philo einen Vorgänger gehabt hat”.

¹³ Tamże.

¹⁴ Strom. VII 76, 5.

¹⁵ Strom. II 47, 4.

¹⁶ Strom. VII 41, 7.

¹⁷ Dz. cyt., s. 405.

¹⁸ Ped. I 55, 1; Strom. VI 108, 1. V ö l k e r, dz. cyt., s. 404: „Der Mysteriensprache gehört die Bezeichnung ἡ τοῦ θεοῦ ἐποπτεῖα doch darf dabei nicht übersehen werden, dass sie sich auch bei Plato findet (Phädrus 250 C: μνουμενοί τε καὶ ἐποπτεύοντες)”

¹⁹ Strom. II 47, 2; Strom. I 15, 2.

²⁰ Ped. II 80, 4; Strom. I 29, 4.

określano za ich pomocą „najwyższy stopień wtajemniczenia w misteria eleuzyjskie”²¹.

Na podstawie istniejącego materiału językowego tworzył Klemens również własne wyrażenia, zestawiając obok siebie terminy pochodzące z różnych kręgów myślowych²². Ilustracją tego zjawiska może być następująca wypowiedź: ἦτις ἄν εἴη θεωρία μέγιστη, ἡ ἐποπτική, ἡ τῷ ὄντι ἐπιστήμη²³.

Fakt, że Klemens Aleksandryjski często posługiwał się terminologią pozabiblijną, dawał niekiedy podstawę do niewłaściwej interpretacji jego dzieła.

2. OKREŚLENIA RZECZOWE

Przez określenia rzeczowe rozumiemy te wypowiedzi, w których Klemens Aleksandryjski za pomocą poszczególnych terminów określał, czym jest kontemplacja, lub ukazywał ją w różnych aspektach. W jednym z jego dzieł czytamy:

Te zbawcze przeobrażenia następują w należytej kolejności zmiany, według różnicy czasu, przestrzeni, rodzaju godności, umiejętności, dziedzictwa i świadczeń służbowych, przeobrażenie po przeobrażeniu, aż do nieustannego, najwyższego i bezpośredniego oglądu Pana. Przedmiot miłości potrafi do oglądania siebie skłonić każdego, kto z miłości do poznania oddał się oglądowi duchowemu²⁴.

Kontemplacja jawi się tu jako swojego rodzaju „oglądanie Pana” – τοῦ κυριοῦ θεωρία. Jest ono ostatnim etapem kolejno po sobie następujących przeobrażeń zbawczych – αἱ σωτήριοι περιτροπαί. Podstawą tego oglądu jest chrześcijańska miłość – ἀγάπη, o której F. Drączkowski pisze:

²¹ *Słownik grecko-polski*, red. Abramowiczówna, t. II, s. 291.

²² W ö l k e t, dz. cyt., 405-406: „Clemens kombiniert gern mehrere Ausdrücke miteinander, ohne sich dadurch stören zu lassen, dass sie ganz verschiedenen Kreisen entstammen; sie werden für ihn alle die gleiche Bedeutung besessen haben. Besonders lehrreich ist hierfür Strom. II 47, 4, II 138, 11 ff.: τὸν θεὸν [...] γινώσκειν [...] und häufig erscheint θεωρία in der Verbindung θεωρία ἐπιστημονική, θεωρία καταληπτική, θεωρία ἐποπτική [...]. Er hat diese Terminologie in christlichen Kreisen heimisch gemacht, Origenes hat sie von ihm übernommen, und dank des grossen Einflusses der Alexandriner begegnen wir ihren Spur bei den östlichen Vätern bis in die byzantinische Zeit hinein”.

²³ Strom. II 138, 11.

²⁴ Strom. VII 10, 2-3. Cytaty z dzieł Klemensa przytaczamy w tłumaczeniu J. Pli-szczyńskiej (mps).

„Agape, występująca w koncepcji Klemensa Aleksandryjskiego jako wartość dominująca i nadrzędna [...] staje się jakby syntezą całego życia chrześcijańskiego i centrum Bożego planu zbawienia człowieka”²⁵ Wyakcentowanie roli agape w kontemplacyjnym widzeniu Boga wskazuje na chrześcijańskie pojęcie kontemplacji²⁶ Nie jest ona czysto filozoficznym uniesieniem duszy²⁷, lecz jest to spotkanie z Przyjacielem i oglądanie Go w duchu miłości²⁸.

O istocie oglądu zwanego θεωρία pisał Klemens również na innym miejscu:

Oto owe dusze gnostyczne dzięki wspaniałości swego oglądu duchowego [...] przybędą do miejsc lepszych i coraz lepszych, aż uzyskają rozkosz oglądu Boga nie w zwierciadłach albo za pośrednictwem zwierciadeł (1 Kor 13, 12), lecz – o ile to możliwe – oglądu odpowiadającego rzeczywistości, w pełni najwyraźniejszego i takiego, którym dusze przejęte największą miłością karmić się będą nigdy nie doznając przesytu²⁹

Dusze gnostyków, czyli ludzie pogrążeni w nadprzyrodzonej rzeczywistości, dzięki wspaniałości oglądu duchowego – τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῆς θεωρίας – wchodzą na coraz wyższy poziom istnienia. Szczytowym ich osiągnięciem jest rozkosz pełnego oglądu Boga – τὴν θεωρίαν ἀσπαζομένως τὴν θεῖαν. Nie jest to ogląd jakoby w zwierciadłach³⁰, lecz – jak zapewnia autor – będzie to ogląd w pełni odpowiadający rzeczywistości i najwyraźniejszy – ἐναργῆ δε ὡς μάλιστα καὶ ἀκριβῶς ἐλκρικρινῆ.

Nauczając o możliwości rzeczywistego oglądania Boga w kontemplacji dostrzegał Klemens niebezpieczeństwo niewłaściwego pojmowania terminu θεωρία, dlatego wyjaśniał:

A gdy już zrozumiał pojęcie oglądu duchowego opartego na nauce, sądzi, że ogląda Pana, jeśli kieruje swe spojrzenie ku Niewidzialnemu. A jeśli mu się wyda, że widzi to, czego

²⁵ F. D r a c z k o w s k i, *Kościół – Agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 1983, s. 116.

²⁶ L e m a i t r e, R o q u e s, V i l l e r, dz. cyt., s. 1767.

²⁷ E. de F a y e, *Clément d’Alexandrie. Étude sur les rapports du christianisme et la philosophie grecque au IIe siècle*, Paris 1908, s. 67.

²⁸ L e m a i t r e, R o q u e s, V i l l e r, dz. cyt., s. 1767: „Aussi n’est il point étonnant que Clément appelle la θεωρία «sainte et bienheureuse» (Strom. VI 9, 58). On ne peut pas nier que celle θεωρία ne soit chretienne par plus d’un trait et qu’elle ne depose pas la simple speculation philosophique. Elle est fondée sur la foi, l’espérance et la charité (Strom. IV 7, 54)”.

²⁹ Strom. VII 13, 1.

³⁰ A. v a n d e n B o r n, *Spiegel, Bibellexikon*, red. H. Haag, Leipzig 1979, s. 1623.

widzieć nie chce, karze swój organ wzroku, skoro tylko zda sobie sprawę, że raduje go obraz zmysłowy powstający przed jego oczami³¹.

W ten sposób przypominał Klemens, że przedmiotem kontemplacyjnego widzenia θεωρία jest Bóg z natury niewidzialny, tymczasem wszystko, co można ujrzeć podczas modlitwy oczami wyobraźni, na pewno nie jest Bogiem. Zjawisko takie nie podpada pod określenie θεωρία.

Wybrane spośród wielu i przytoczone wyżej teksty Klemensa z Aleksandrii wskazują, że wyrażenia takie jak θεωρία oraz inne o podobnym zakresie semantycznym oznaczają specyficzne³², to jest duchowe, mistyczne oglądanie Boga w miłości³³, przy czym akcent położony jest na samo oglądanie.

Kontemplacja pojmowana jako oglądanie Boga w miłości jawi się jednocześnie w pismach Klemensa jako dopełnienie poznania γνῶσις. Autor ten zwracał uwagę, że pragnienie zdobycia wiedzy (gnozy) znajduje się u podstaw kontemplacji – αἰτία τῆς θεωρίας ἢ γνῶσις αὐτή. Związek gnozy z kontemplacją określił Klemens w następujący sposób:

O dobrach wiemy, że niektóre z nich są godne wyboru ze względu na nie same, jak na przykład gnoza. Bo my niczego innego nie pragniemy uzyskać za jej pośrednictwem, gdy już ją posiadamy, jak tylko to, żeby nam towarzyszyła i abyśmy pozostawali w nieustającej kontemplacji i abyśmy mogli walczyć za nią i ze względu na nią³⁴.

Gnoza została tu ukazana jako najwyższe dobro, a kontemplacja jako dopełnienie poznania. W wypowiedziach na temat związku kontemplacji z gnozą używał często teolog aleksandryjski wyrażenia ἐπιστημονική

³¹ Strom. VII 76, 5-6.

³² W. Völker stwierdza, że istota kontemplacji w ujęciu Klemensa polega na widzeniu Boga (*Der wahre Gnostiker*, Berlin 1952, s. 405). Jednocześnie zwraca uwagę, że w dziełach tego autora istnieje pewna nieścisłość. Są bowiem wypowiedzi, w których „es handelt sich um eine Schau des göttlichen Wesen selbst” (tamże, s. 408), a są i takie, z których zdaje się wynikać, że „Gott begegnet uns nur in den Mittelwesen, den δυνάμεις während sein eigenes Wesen uns verschlossen bleibt” (tamże). Zauważa też, że „beiden Alexandrinern ist dies Schwanken eigentümlich” (tamże).

³³ Sposób rozumienia treści, jaką zawierają takie wyrażenia, jak „widzieć Boga” albo „ogłądać Boga” itp. uzależniony jest w znacznym stopniu od pojmowania istoty Boga. J. Bernard tak charakteryzuje stanowisko Klemensa w tej kwestii: „[...] muss noch einmal betont werden, dass Klemens keineswegs eine einseitig supranaturale Gottesvorstellung vertritt, da Gott den Menschen in seiner Wirkung immer nahe ist. Ferner ist sein Gottesbild in so hohem Masse b i b l i s c h und p e r s o n a l, dass jene höchste Abstraktion nur der Reinigung des Geistes von primitiv antropomorphen und mythischen Vorstellungen dienen kann, die sowohl dem spätjüdischen wie dem neutestamentlichen Gottesbild widersprechen” (*Die apologetische Methode bei Klemens von Alexandrien*, Leipzig 1968, s. 65).

³⁴ Strom. VI 98, 3.

θεωρία, zaznaczając, że tak rozumiany ogląd zapewnia „zrozumienie prawd wyrażanych w sposób bardziej ogólny i wzniosły”³⁵ Podobną myśl zawiera inna wypowiedź:

Ten wielkoduszny człowiek zdobył za pośrednictwem swej wiedzy to, co najbardziej wartościowe, co najlepsze ze wszystkiego. Z jednej strony jest rzutki w stosowaniu swych zdolności kontemplacyjnych, z drugiej strony uzyskał w swej duszy trwałą władzę nad obiektami kontemplacji, to znaczy przenikającą wszystko ostrość wiedzy³⁶.

Obiekt kontemplacji τὰ θεωρήτα został niejako utożsamiony z ostrością wiedzy διορατικῆ τῆς ἐπιστήμης, co wydaje się być uzasadnione tym, że Bóg będący przedmiotem kontemplacji jest jednocześnie Prawdą i źródłem wszelkiej prawdy, dlatego ogląd mistyczny θεωρία może stanowić źródło „prawdziwego poznania” (ἐπιστήμη, γνῶσις)³⁷ Poznanie, jakie staje się udziałem chrześcijanina oglądającego Boga w kontemplacji, stawiał Klemens ponad wszelkie poznanie:

To jest największa wiedza mistyczna, wiedza oglądu duchowego, wiedza prawdziwie naukowa, której nie zdoła naruszyć żadne rozumowanie. To jest prawdziwa gnoza mądrości³⁸.

Wiedza mistyczna θεωρία μεγίστη, jaką zdobył chrześcijanin w kontemplacji określonej tym razem jako ἐποπτικῆ, jest pewna i prawdziwie naukowa (ἢ τῷ ὄντι ἐπιστήμη). Nie opiera się ona na wnioskowaniu i dowodzeniu, lecz na tym, co przyjaciel Boga osobiście ujrział w kontemplacji i w miarę swych możliwości zrozumiał. Jest to zadanie niezwykle trudne, dlatego gnostyk „ćwiczy się w naukowym oglądzie mistycznym” – θεωρία γνώσεως³⁹ Jest to ogląd Boga jako odwiecznej Prawdy lub jakiegoś szczególnego wtajemniczenie w sprawy nadprzyrodzone, które dają wiedzę oglądu duchowego – ἐποπτικῆ⁴⁰

Pisząc o kontemplacji w aspekcie poznawczym, posługiwał się również Klemens terminologią biblijną, np.:

³⁵ Strom. VII 61, 1; por. Strom. VI 91, 2: „Część bowiem prawdy wyłania się z poznania mistycznego, część zaś z praktycznego, ale i ta ostatnia wzięła początek z kontemplacji”.

³⁶ Strom. VII 44, 6.

³⁷ Strom. I 15, 2: „Moje dzieło przedstawia także zasady [...], aby potraktować [je – J. G.] jako wstęp do prawdziwego poznania, opartego na najbardziej mistycznej kontemplacji”.

³⁸ Strom. II 47, 4.

³⁹ Strom. VII 72, 5.

⁴⁰ Por. Strom. VII 60, 1.

Pismo święte [...] przypomina łagodnie, żeby szukać Boga i o ile to możliwe, próbować Go poznać. To jest największa wiedza mistyczna, wiedza oglądu duchowego [...] ⁴¹.

Poznawanie Boga – γινώσκειν τὸν θεόν – zostało określone jako największa wiedza mistyczna, wiedza oglądu duchowego – θεωρία μεγίστη, ἡ ἐποπτική. W podobnym kontekście występują inne wyrażenia zaczerpnięte ze słownictwa chrześcijańskiego ⁴². Wskazują ona na modlitewne poznanie i doświadczenie Boga w widzeniu kontemplacyjnym.

Na nieco inny aspekt kontemplacji zdają się wskazywać wypowiedzi, w których występują terminy κατάληψις, διάληψις, czego przykładem może być następujące zdanie:

A nawet gdy już zrozumiał pojęcie oglądu mistycznego opartego na nauce, sądzi, że ogląda Pana [...] ⁴³ Zdanie to w języku greckim brzmi: ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐπιστημονικοῦ θεωρήματος κατάληψιν λάβῃ, τὸν κύριον ὄραν νομίζει.

Zwrot κατάληψιν λάβῃ został przetłumaczony jako „zrozumiał”. Rzeczownik κατάληψις oznacza: schwytanie, dośnięcie czegoś, co zdawało się niepodobieństwem, zdobycie, pojmowanie, zatrzymanie, a nawet odrętwienie czy ubezwładnienie głównego siedliska zmysłów ⁴⁴. Termin κατάληψις w tym kontekście zdaje się wskazywać na niezwykłość poznania i oglądu Boga. Chrześcijanin oddający się kontemplacji jakby dotyka czegoś, co jest niedotykalne, i styka się, choćby na moment z Rzeczywistością ze swej natury niedostępną dla człowieka.

W innym miejscu Klemens z Aleksandrii mówiąc o nadzwyczajnym charakterze mistycznego oglądu posłużył się zwrotem καταληπτική θεωρία ⁴⁵, dodając, że taki ogląd dostępny jest tylko osobom odznaczającym się czystością serca i tylko takim, które „wykraczają poza społeczność wszelkiego świętego porządku [...] i przeniesione z całego dotychczasowego zakresu przybędą do miejsc lepszych i coraz lepszych” ⁴⁶. Wyrażenie καταληπτική θεωρία podkreśla wyjątkowość kontemplacji; jest to szczególnego rodzaju ogląd Boga, ogląd, który bywa udzielany niektórym spośród chrześcijan, i to niejako w nadzwyczajnych okolicznościach.

⁴¹ Strom. II 47, 4.

⁴² Por. Strom. II 77, 4; Strom. IV 136, 2.

⁴³ Strom. VII 75, 5.

⁴⁴ *Słownik grecko-polski*, red. Abramowiczówna, t. II, s. 588.

⁴⁵ Strom. VII 13, 1.

⁴⁶ Tamże.

Niniejszy artykuł nie pretenduje do całościowego omówienia terminologii, jaką się posługiwał Klemens Aleksandryjski w nauce o kontemplacji. Przytoczone powyżej teksty stanowią tylko niewielki procent wszystkich wypowiedzi naszego autora na postawiony temat; mogą być one ilustracją, w jaki sposób teolog aleksandryjski posługiwał się poszczególnymi zwrotami i terminami i jakie nadawał im znaczenie. W dziełach Klemensa brak jest wszakże konsekwencji w używaniu poszczególnych słów i terminów, do czego przyznaje się sam autor:

[...] otóż te moje zapiski zaplanowałem jako budowę wielowątkową, przechodząc bez przerwy od jednego problemu do drugiego, a nieraz zupełnie inne znaczenie w konkretnym układzie słownym podsuwając niż to, na które pozornie wskazują wyrazy⁴⁷

W świetle takiej metody podawczej trudno jest o ściśle wnioski w kwestiach terminologicznych, choćby się przytoczyło znacznie większą ilość tekstów, a te, które się wyciąga, mogą mieć charakter ogólny i przybliżony.

Tak więc w nauce o kontemplacji najchętniej sięgał Klemens do filozofii platońskiej i stamtąd zapożyczył terminy takie, jak: θεωρία, νόησις, νοῆσαι τὸν θεόν. Posługując się nimi, podobnie jak wyrażeniami zaczerpniętymi z Biblii, np.: χωρεῖν τὸν θεόν, ἐπιγνῶναι τὸν θεόν, ὄραν τὸν θεόν, mówił o widzeniu lub oglądaniu Boga podczas kontemplacyjnego z Nim obcowania w duchu dojrzewającej ciągle agape.

Dla ukazania kontemplacji jako wtajemniczenia w życie Boga i jako dopełnienie gnozy stosował często termin pochodzenia misteryjnego ἐποπτική lub też wyrażenia typu ἐπιστημονική θεωρία, θεωρία γνώσεως, θεωρία μεγίστη.

Za pomocą stoickich terminów κατάληψις i διάληψις podkreślał wyjątkowość kontemplacyjnego obcowania z Bogiem.

Na podstawie istniejących słów i wyrażeń, znanych czytelnikom, tworzył Klemens własne zestawienia wyrazów, np.: θεωρία ἐποπτική, θεωρία καταληπτική i tym podobne, aby w ten sposób jaśniej przedstawić naukę w ważnych dla chrześcijaństwa kwestiach. Będąc pionierem w tej dziedzinie, nie ustrzegł się Klemens pewnych nieściśłości w terminologii, podobnie jak w prezentowanej przez siebie nauce.

Różnorodność terminologiczna występująca w dziełach Klemensa Aleksandryjskiego stanowiła jeden z powodów do wątpliwości co do chrześcijańskiej postawy tego autora⁴⁸, jednakże wyniki badań wielu uczonych nie po-

⁴⁷ Strom. IV 4, 1.

⁴⁸ D r a c z k o w s k i, dz. cyt., s. 20: „Np. w opinii P. Ziegerta i C. Merka filozofia starożytna do tego stopnia przeniknęła mentalność tego autora, że zdystansowała zdecydowanie

twierdzą ich zasadności⁴⁹ Na uwagę w tym względzie zasługuje stanowisko F. Drączkowskiego: „Nie wolno zapominać, że Klemens nie tyle ulega wpływowi filozofii starożytnej, ile raczej z całą świadomością aprobeuje w niej te wartości, które są zbieżne z doktryną chrześcijańską, inne stanowczo odrzuca”⁵⁰.

Przyczyną, dla której Aleksandryczyk chętnie nawiązuje do greckiej literatury i filozofii, a w związku z tym i do terminologii, jest – zdaniem wymienionego autora – tak zwana zasada akomodacji, polegająca na dostosowywaniu przekazywanej treści do mentalności odbiorców⁵¹. Podobne stanowisko w tej kwestii zajmuje W. Völker⁵², a także H. Wójtowicz⁵³.

Wobec powyższego słuszny wydaje się wniosek, że Klemens Aleksandryjski będąc chrześcijaninem greckiego pochodzenia chętnie korzystał z dorobku pozachrześcijańskich kręgów myślowych, a szczególnie z aparatury pojęciowej, przy czym czynił to w sposób twórczy i oryginalny. W doborze poszczególnych terminów i określeń nie kierował się ich pochodzeniem, lecz komunikatywnością w środowisku, dla którego pisał swoje dzieła.

DIE TERMINOLOGIE DER KONTEMPLATION BEI CLEMENS VON ALEXANDRIEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Clemens von Alexandrien ist der erste Autor, der sich auf christlicher Grundlage mit der Frage der Kontemplation beschäftigte. In der Lehre zu diesem Thema und in der Terminologie griff er auf verschiedene Quellen zurück. Die von den antiken Philosophen und Schriftstellern erarbeiteten Begriffe verwendete er auf originelle Weise zur Übermittlung christlicher Inhalte. In der Terminologie, der sich Clemens beim Schreiben über die Kontemplation bediente, kann

element religijny; w ich mniemaniu Klemens jest bardziej filozofem niż chrześcijaninem. Dzisiaj jednak opinia ta jest odrzucana”

⁴⁹ Por. G. L a z z a t i, *Introduzione allo studio di Clemente Alessandrino*, Milano 1939, s. 70.

⁵⁰ Dz. cyt., s. 20.

⁵¹ F. D r a c z k o w s k i, *Kerygmat pisemny w teorii i praktyce Klemensa Aleksandryjskiego*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 26(1979), z. 6, s. 42-46.

⁵² Dz. cyt., s. 406: „Er hat sich mit Bewusstsein hier wie auch sonst der Redeweise seiner Zeit angepasst, um sich verständlich zu machen, was er aber eigentlich meinte, wird man nicht aus der Terminologie, sondern nur aus einer behutsamen Verknüpfung versteckter Andeutungen erschliessen können”

⁵³ Zob. przypis 1 i 3.

man ganz allgemein zwei Untergruppen unterscheiden, und zwar die wörtlichen und die sachlichen Bezeichnungen. Unter den wörtlichen Bezeichnungen verstehen wir die gleichen Ausdrücke bzw. Termini, die Clemens beim Schreiben über die Kontemplation benutzte. Unter den sachlichen Bezeichnungen verstehen wir den Inhalt, den unser Autor mit Hilfe von ihm geschaffener Termini sich bemühte auszudrücken. Innerhalb der wörtlichen Bezeichnungen lassen sich folgende terminologischen Kreise unterscheiden: der christliche, der platonische, der stoische und der mysterienhafte. Aus dem christlichen Kreis stammen solche Begriffe wie: *horan ton theon*, *horein ton theon*, *epignonai ton theon*; aus dem platonischen: *theoria*, *voesai ton theon*; aus dem stoischen: *katalepsis*, *dialepsis*; aus dem der Mysterienkulte: *epopteia*, *epoptike*. Gestützt auf das vorliegende sprachliche Material schuf Clemens auch eigene Ausdrücke, z.B. *theoria megiste*, *theoria gnoseos*, *theoria epoptike*, *theoria epistemonike*, *theoria kataleptike*. Die Ausdrücke des platonischen und des christlichen Typs benutzte Clemens meistens dann, wenn er von der Kontemplation als einer Ausschauung Gottes im Geiste der *agape* sprach. Zur Aufzeigung der Kontemplation als einer Initiation in das Leben Gottes und als einer Ergänzung der Gnosis verwendete er oft Begriffe des Typs „*epistemonike theoria*“, „*theoria gnoseos*“ oder Bezeichnungen aus den Mysterienkulten. Mit Hilfe der stoischen Termini *katalepsis* und *dialepsis* unterstrich der Alexandrier die Exklusivität des kontemplativen Umgangs mit Gott.

Bei der Auswahl der Begriffe und Bezeichnungen liess sich Clemens nicht von ihrer Herkunft leiten, sondern von ihrer Kommunikationsfähigkeit in der Umwelt, für die er seine Werke schrieb.